

Tusculum

2018
SOLIN-11

Tusculum

11

Solin, 2018.

Nakladnik

Javna ustanova u kulturi
Zvonimir Solin
Kralja Zvonimira 50
Solin

Za nakladnika

Tonči Čićerić

Glavni urednik

Marko Matijević

Uredništvo

Joško Belamarić
Nenad Cambi
Dino Demicheli
Josip Dukić
Arsen Duplančić
Miroslav Katić
Šime Marović
Dražen Maršić

Grafičko oblikovanje i priprema za tisak

Marko Grgić

Tisak

Suton Graf Zagreb

Za tiskaru

Tihomir Kujundžić

Naklada

500 primjeraka

Časopis je uvršten u podatkovne baze: ESCI (Emerging Sources Citation Index), DOAJ (Directory of Open Access Journals), AWOL (The Ancient World Online), Hrčak (Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske).

Izdavanje časopisa novčano podupiru Grad Solin,
Ministarstvo znanosti i obrazovanja i Županija splitsko-dalmatinska.

UDK 908(497.5-37 Solin)

Tiskana inačica: ISSN 1846-9469

Mrežna inačica: ISSN 1849-0417

Tusculum

Časopis za solinske teme

11

Solin, 2018.

Sadržaj

7-16	Nikola Cesarik	Bilješka o Tiberijevu natpisu CIL 3, 3199 = 10157 iz Salone
17-34	Inga Vilogorac Brčić	Kibelina salonitanska svetišta u svjetlu epigrafskih izvora
35-59	Nino Švonja	Natpisi kao spoliji u Vranjicu
61-76	Ante Rendić-Miočević	Nekropola na lokalitetu <i>in horto Metrodori</i> u svjetlu novih istraživanja: staro izvješće u novom ruhu
77-85	Nenad Cambi	Konstancijev natpis uzidan u kuću Tavilić u Trogiru
87-105	Ana Demicheli – Dino Demicheli	Salona 541. godine – sarkofag vaginarija Saturnina, <i>fabrica Salonitana armorum</i> i Justinijanska kuga
107-122	Ivan Alduk	Solinske utvrde (II) – Mletački kaštel na mostu
123-155	Ivan Grubišić	Solinski Katići Mornari
157-176	Ivan Grubišić – Milan Ivanišević	Krštenja, vjenčanja i ukopi u Solinu od godine 1670. do 1812.
177-186	Antonia Trze Biuk	Život i književno stvaralaštvo Beatrice Speraz
187-205	Arsen Duplančić	Thomas Graham Jackson, don Frane Bulić i Salona
207-232	Blanka Matković	Iz povijesti solinskoga područja u Drugom svjetskom ratu i poraću: Hrvatska seljačka stranka kroz dosje Joze Bulja (1945. – 1961.)
233-255	Mirko Jankov	Pučki crkveni napjevi <i>Jobova štenja</i> za pokojne iz Klisa, Solina, Vranjica, Mravinaca i Kučina – transkripcije i komparativna analiza
257-264	Katica Obradović	Razvoj pedijatrije u Solinu – Pobol i procijepljenost dojenčadi i predškolske djece od 2007. do 2017.
265-267	Marko Matijević	In memoriam – Špiro Žižić (10. 9. 1951. – 3. 9. 2018.)
269-275	Mario Matijević	Bibliografija Časopisa za solinske teme <i>Tusculum</i> (broj 1-10)
277		Naputak suradnicima <i>Tusculuma</i>

Inga Vilogorac Brčić

Kibelina salonitanska svetišta u svjetlu epigrafskih izvora*

Inga Vilogorac Brčić
HR, 10000 Zagreb
Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest
Ivana Lučića 3
ivbrbic@ffzg.hr

Kult Velike Majke Kibele u Saloni potvrđen je velikim brojem predmetnih i pisanih izvora koji, među ostalim, posvjedočuju niz božičinih svetih mjesta. Samo se jednom od njih može s većom sigurnošću pretpostaviti smještaj, no salonitanski metroački graditeljski natpisi nude niz drugih podataka o božičinim svetim mjestima. Iznosimo analizu i interpretaciju navedenih natpisa na temelju kojih pretpostavljamo o smještaju, izgledu i karakteru nekih salonitanskih svetišta Velike Majke, o položaju kulta, obredima i posvetiteljima.

Ključne riječi: Salona, Velika Majka, Kibela, kult, svetište, hram, kapelica, cela, žrtvenik

UDK: 291.21(398)
904(497.5 Solin):930.27

Pregledni članak
Primljeno: 14. lipnja 2018.

Salona je bila duhovnim središtem sljedbenika frigijske Kibele, rimske Velike Majke, sijelom njezina vrhovnog svećenika, arhigala,¹ kolegija dendrofora² te privatne vjernihke zajednice, kognacije.³ Broj i značaj predmetnih i epigrafskih izvora Kibelina kulta u Saloni svjedoče o njegovu visokom položaju. Najbrojnije potvrde kulta odnose se na božičina sveta mjesta: u salonitanskom je ageru dosad nađeno čak četrnaest natpisa koji svjedoče o gradnji, obnovi ili opremi svetišta Velike Majke.

Salonitanski metroački natpisi nakon prvih su objava objedinjeni i interpretirani u nekoliko znanstvenih djela.⁴ Neki su od natpisa zbog svoga dragocjenog sadržaja privlačili posebnu pozornost znanstvenika pa je napisano više radova o salonitanskoj zajednici vjernika, kognaciji,⁵ salonitanskom ahigalatu⁶ te o salonitanskim svetištima Velike Majke, njihovu izgledu, namjeni, inventaru, investitorima i dataciji.⁷

Niz je razloga zbog kojih, nažalost, ne možemo suditi o smještaju većine Kibelinih salonitanskih svetišta. Položaji gdje su nađeni metroački graditeljski natpisi nisu sustavno istraživani u vrijeme nalaza ili su oštećeni novijom izgradnjom pa danas na njima nije moguće vršiti arheološka istraživanja. Nadalje, za većinu natpisa ne znamo jesu li nađeni *in situ* ili su odnekud doneseni na mjesto nalaza. Poznato je, primjerice, da su Salonitanci prilikom novih gradnji razgrađivali stare te su ulomke s dekoracijama i natpisima raznosili i ugrađivali drugdje kao *spolia*. U kasnijim su stoljećima dragocjeni spomenici dospjeli čak i do Venecije. K tomu, Solinjani su nerijetko antičkim natpisima i kipovima ukrašavali vlastite domove. Nadamo se da će novija istraživanja antičke Salone osvijetliti niz otvorenih pitanja o Kibelinim svetištima, napose onih o njihovim lokacijama.

* Iz ovoga je istraživanja proizašlo moje nastupno predavanje za izbor u naslovno znanstveno-nastavno zvanje docenta na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Splitu (13. prosinca 2013.). Kraća verzija ovoga rada objavljena je kao tekst nastupnoga predavanja, bez detaljne analize natpisa, bilježaka i znanstvene kategorizacije (*Salonitanska sveta mjesta Velike Majke Kibele*, zbornik *Spalatumque dedit ortum* u povodu 10. godišnjice Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu, ur. I. Basić i M. Rimac, Split 2014, str. 119-134).

1 CIL 3, 2920a.

2 CIL 3, 8823.

3 CIL 3, 8675, 8676; AE 1912, 0042; AE 1925, 61; AE 2001, 1606.

4 W. Kubitschek 1896; H. Graillet 1912; CCCA (J. Vermaseren 1977-1989); J. Medini 1981; M. Šašel-Kos 1994; M. Šašel-Kos 1999; A. Nikoloska 2007; A. Nikoloska 2010; ROMIS (P. Selem – I. Vilogorac Brčić 2012); I. Vilogorac Brčić 2012a.

5 H. Graillet 1912; J. Zeiller 1928; D. Rendić-Miočević 1960; G. Alföldy 1963; J. Medini 1985; S. Čače 1985; A. Kurilić 1994-1995; M. Šašel-Kos 1994; M. Šašel-Kos 1999; I. Vilogorac Brčić 2012a; S. Bekavac 2013.

6 M. Suić 1965; J. Medini 1981; A. Bugarski 2000; A. Bugarski Mesdžian 2003.

7 J. Medini 1981; M. Šašel-Kos 1994; M. Šašel-Kos 1999; A. Nikoloska 2007; A. Nikoloska 2010; I. Vilogorac Brčić 2012a.

Salonitanski metroački graditeljski natpisi nerijetko upućuju na izgled i vrstu božičinih svetišta te na njihov javni ili privatni karakter. Analizom natpisa te svetišne terminologije, uzevši u obzir i rezultate dosadašnjih istraživanja o kultu Velike Majke, razmatrat ćemo smještaj, izgled i značaj božičinih svetišta u Saloni.

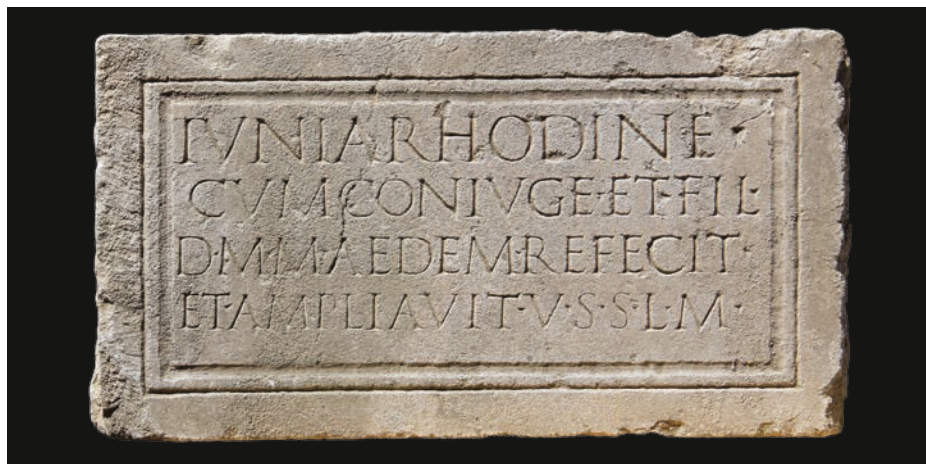
Pet natpisa je nađeno unutar salonitanskih gradskih zidina.⁸

1. Istočni dio grada, posjed Katić-Mornar (sl. 1)

Iunia Rhodine / cum coniuge et fil(io / ia)⁹ / d(eae) M(atri) M(agnae) aedem refecit / et ampliavit v(otum) s(usceptum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Junija Rodine s mužem i sinom /ili kćeri/ iznova je sagradila i proširila hram božice Velike Majke. Položeni zavjet ispunila je rado i po zasluži.

Datacija: 1. stoljeće.¹⁰

Slika 1

Ploča s natpisom Junije Rodine (TS)

Slika 2

Ploča s kognacijskim natpisom (OH)

8 Fotografije su izradili Inga Vilogorac Brčić (IVB), Tonči Seser (TS), Ortoľ Harl (OH) i Marko Matijević (MM).

9 *Fil.* može biti kratica za ablativ jednine i muškoga i ženskoga roda; množinu bi označavala dva slova *l*.

10 Ploča od bijeloga vapnenca (dimenzije 0,34 x 0,58 x 0,12 m). Literatura: BASD XIX 1896, str. 41; CIL 3, 14243; W. Kubitschek 1896, str. 87, br. 1; H. Grailot 1912, str. 493; K. Schillinger 1979, str. 64; J. Medini 1981, br. 33; CCCA VI, br. 158; AE 1994, 1348; M-Šašel-Kos 1994, str. 782; M. Šašel-Kos 1999, str. 83, br. 5; A. Nikoloska 2007; A. Nikoloska 2010, I. 11. 5; ROMIS, str. 89, br. 14; I. Vilogorac Brčić 2012a, I. 9; EDH 052012. Smještaj: Arheološki muzej u Splitu, inv. br. A 2175.

Slika 3
Ulomak zida s natpisom koji spominje celu (MM)

Slika 3a
Bočna strana ulomka s natpisom (MM)

2. Odlagalište građevinskoga otpada u Ulici Petra Krešimira IV. (sl. 2)

Matri Deum / Magnae / aedem cognatio fecit ex / nummis conlatis solo⁵ / suo¹¹

Kognacija je na vlastitom zemljištu i od sakupljenih novaca sagradila hram Velikoj Majci Bogova.

Datacija: 1.-2. stoljeće.

3. Odlagalište građevinskog otpada u Ulici Petra Krešimira IV. (sl. 3 i 3a)

— | [—]cius L(uci) [f(i)lius]— | [cel] lam et [—] | —¹²
...[—]cije, Lucijev sin... celu i...

Datacija: 1.-2. stoljeće.

4. Amfiteatar ili njegova okolica (sl. 4)

P(ublius) Iulius Rufus / aedem Matr(i) / Mag(nae) d(e) s(ua) p(ecunia) f(aciendam ili acere) c(uravit) / idemq(ue) dedic(avit)¹³

Publije Julije Ruf pobrinuo se da se od njegovih novaca sagradi hram Velikoj Majci, a on ga je i posvetio.

Datacija: 1.-2. stoljeće.

Slika 4
Ploča s natpisom Publija Julija Rufa (IVB)

11 Ploča od bijeloga vapnenca (dimenzije 0,36 x 0,73 x 0,14). Literatura: M. Matijević 1995, str. 17; D. Maršić – M. Matijević 2000, str. 32, br. 13; AE 2001, 1606; A. Kurilić 2006, str. 140, br. 44, ROMIS, str. 101-102, br. 22; I. Vilogorac Brčić 2012a, l. 17; S. Bekavac 2013, str. 193-194; I. Nikoloska – I. Vilogorac Brčić 2014, str. 113; EDH 039737. Smještaj: Arheološka zbirka Marka Matijevića u Solinu.

12 Ploča od bijeloga vapnenca (dimenzije 0,66 x 0,57 x 0,17 m). Literatura: M. Matijević 1995, str. 17; D. Maršić – M. Matijević 2000, str. 33-34, br. 15; A. Kurilić 2006, str. 140, br. 47; ROMIS, str. 102-103, br. 23; I. Vilogorac Brčić 2012a, l. 18; EDH 053955. Smještaj: Arheološka zbirka Marka Matijevića u Solinu.

13 Ploča od bijeloga mramora (dimenzije 0,32 x 0,39 m). Literatura: I. J. Pavlović-Lučić 1811, str. 13; CIL 3, 1953; W. Kubitschek 1896, str. 87, br. 2; H. Graillet 1912, str. 492; K. Schillinger 1979, str. 62; J. Medini 1981, br. 39; I. Babić 1984, str. 146, pl. XVII; CCCA VI, br. 157; M. Šašel-Kos 1994, str. 782; M. Šašel-Kos 1999, str. 83, br. 3; A. Nikoloska 2007; A. Nikoloska 2010, l. 11. 3; ROMIS, str. 95-96, br. 18; I. Vilogorac Brčić 2012a, l. 13; EDH 052010. Smještaj: Park Garagnin-Fanfogna u Trogiru.

Slika 5
Arhitrav s natpisom o obnovi hrama (TS)

5. Bakuša (sl. 5)

[aedem Matri Magnae deorum ili deum igne co]nsumptam Res P(ublica) Salonitanorum / [ex voto suo sumptu a solo r]estituit¹⁴

Grad Salona je prema zavjetu i na svoj trošak iz temelja obnovio hram Velike Majke, koji je izgorio u požaru.

Datacija: 2.-3. stoljeće.

U ageru je nađeno gotovo dvostruko više natpisa, čak devet.

6. Obala Jadra (sl. 6)

M(atri) [d(eorum ili eum) M(agnae)] / C(aius) Agri[us —] / et Agria[—] / templu[m corruptum] ⁵ / vetusta[te restituerunt] / item Mat[ris ili ri statuas?] / duas cognat[as argenti] / p(ondo) ((unius librae et sextantis)) easde[m corruptas] / sumptu su[o refecerunt]¹⁵

Gaj Agrije i Agrija obnovili su starošću oštećeno svetište Velike Majke Bogova te su također, na svoj trošak, dali iznova načiniti dvije Majčine srodne, srebrne, također oštećene statue/??¹⁶ Majke /ili za Majku/, teške libru i sekstans.

Datacija: 1. stoljeće.

7. Klis

Servilia M(arci) f(ilia) / Copiesilla / aediculam M(atri) Mag(nae) / faciendam curavit ⁵ / ipsa inpe(n) ili <n>sa sua, quam / voverat pro ea M(arcus) Cot / tius Certus / vir eius¹⁷

Servilija Kopiježila, Markova kći, sama se pobrinula da se na njezin trošak sagradi kapelica Velikoj Majci. Zavjetovao ju je za nju suprug Marko Kotije Cert.

Datacija: 1.-2. stoljeće.

14 Ulomak arhitrava od bijeloga vapnenca (dimenzije 2,8 x 0,6 x 0,52 m). Literatura: CIL 3, 14674; BASD XXI, 1898, str. 141-144; H. Graillot 1912, str. 492; J. Medini 1981, br. 65; CCCA VI, br. 153; A. Nikoloska 2007; A. Nikoloska 2010, l. 11. 16; I. Vilogorac Brčić 2012a, l. 26; ROMIS, str.109-110, br. 28. Smještaj: Arheološki muzej u Splitu, inv. br. A 2533.

15 Ulomak ploče od bijeloga vapnenca (dimenzije 0,34 x 0,2 x 0,14 m). Literatura: D. Rendić-Miočević 1955, str. 261; J. Medini 1981, br. 35; J. Medini 1985, str. 7, br. 4; ILJug 674; CCCA VI, br. 153; AE 1994, 1348; M. Šašel-Kos 1994, str. 783; M. Šašel-Kos 1999, str. 83, br. 8; A. Nikoloska 2007; A. Nikoloska 2010, l. 11. 8; ROMIS, str. 103-105, br. 24; I. Vilogorac Brčić 2012a, l. 20; S. Bekavac 2013, str. 194-195; EDH 034088. Smještaj: Arheološki muzej u Splitu, inv. br. A 5510.

16 Moglo se raditi o statuama božice Kibebe ili njezinih mitskih pratitelja, Atisa, Kureta, Koribanata, možda i dedikanata. Također, budući da znamo samo da su srebrni predmeti označeni imenicom ženskoga roda, mogla su to biti i postolja (*basis*), patere (*patera*) i sl.

17 Žrtvenik od sivoga vapnenca (dimenzije 0,41 x 0,41 cm). Literatura: CIL 3, 13903; W. Drexler 1894-1897, II, str. 2923; BASD XVIII 1895, str. 3; W. Kubitschek 1896, str. 87, br. 4; H. Graillot 1912, str. 493; ILS 4106; F. J. Dölger 1922, str. 442; M. J. Vermaseren 1977, str. 143; K. Schillinger 1979, str. 63; J. Medini 1981, br. 40; CCCA VI, br. 167; AE 1994, 1348; M. Šašel-Kos 1994, str. 783; M. Šašel-Kos 1999, str. 83, br. 7; A. Nikoloska 2007; A. Nikoloska 2010, l. 11. 7; ROMIS, str. 98-100, br. 20; I. Vilogorac Brčić 2012a, l. 15; EDH 010936. Smještaj: Arheološki muzej u Splitu, inv. br. A 2038.

Slika 6
Ulomak ploče s natpisom Agrija (TS)

Slika 7
Žrtvenik s natpisom Kurije Priske (TS)

8. Klis (sl. 7)

Curia Pris / ca Matri Magnae / fanum r[i][e]fecit / signa posuit laro⁵ / phorum cymbala / ty[n]{mpna catillum / forfices aram don(avit)¹⁸

Kurija Priska iznova je sagradila svetište Velike Majke, postavila kipove te darivala postolje za kipove Lara, cim-bale, timpane, zdjeljicu, mašice i žrtvenik.

Datacija: 1.-2. stoljeće.

9. Seget Donji (sl. 8)

L(ucius) Stalli[us—] / Secundus se[vir—] / Aug(ustalis) et Stallia Cal[lir(hoe)—] / uxor cum liberis a[edem] / Matri Magnae ex vo[to—]⁵ / suscepto fecerunt¹⁹

Lucije Stalije Sekund, sevir, i Stalija Kal[—], supruga, s djecom su, prema zavjetu, sagradili hram Velikoj Majci.

Datacija: 1.-2. stoljeće.

10. Tršćenica (sl. 9)

M(atri) M(agnae) / cognatio / fanum d(e) s(uo) v(oto) / ampliavit²⁰

18 Žrtvenik od bijeloga vapnenca (dimenzije 0,28 m). Literatura: A. Steinbüchel 1820, str. 17; F. Lanza 1850, str. 10-11, br. V; CIL 3, 1952=8567; W. Drexler 1894-1897, II, str. 2922; W. Kubitschek 1896, str. 87, br. 1; H. Grailot 1912, str. 492; ILS 4106; M. J. Vermaseren 1977, 142 i d.; K. Schillinger 1979, str. 62; J. Medini 1981, br. 34; CCCA VI, br. 166; M. Šašel-Kos 1994, str. 782-783; M. Šašel-Kos 1999, str. 83, br. 6; A. Bugarski 2000, str. 227; A. Nikoloska 2007; A. Nikoloska 2010, I. 11. 6; ROMIS, str. 96-98, br. 19; I. Vilogorac Brčić 2012a, I. 14; EDH 052014. Smještaj: Arheološki muzej u Splitu, inv. br. A 866.

19 Ploča od bijeloga vapnenca (dimenzije 0,61 x 0,66 x 0,10 m). Literatura: CIL 3, 2676=9707, BASD XI 1888, str. 10; W. Drexler 1894-1897, II, str. 2923; W. Kubitschek 1896, str. 88, br. 5; H. Grailot 1912, str. 493; J. Medini 1981, str. 28; CCCA VI, br. 152; AE 1994, 1348; M. Šašel-Kos 1994, str. 783; M. Šašel-Kos 1999, str. 84, br. 11; A. Nikoloska 2007; A. Nikoloska 2010, I. 10. 3; ROMIS, str. 90-91, br. 15; I. Vilogorac Brčić 2012a, I. 10; EDH 052016. Smještaj: Arheološki muzej u Splitu, inv. br. A 1371.

20 Ploča od bijeloga vapnenca (dimenzije 0,27 x 0,37 x 0,1 m). Literatura: VAHD LXVI 1923, str. 83-84; AE 1925, 61; J. Zeiller 1928, str. 209; K. Schillinger 1979, str. 274; J. Medini 1981, br. 43; J. Medini 1985, str. 7-8; ILLug 1997; CCCA VI, br. 168; M. Šašel-Kos 1994, str. 783; M. Šašel-Kos 1999, str. 84, br. 10; A. Nikoloska 2007; A. Nikoloska 2010, I. 11. 11; ROMIS, str. 106-107, br. 26; I. Vilogorac Brčić 2012a, I. 22; S. Bekavac 2013, str. 195-196; A. Nikoloska – I. Vilogorac Brčić 2014, str. 113. Smještaj: Arheološki muzej u Splitu.

Slika 8
Ulomak ploče s natpisom Lucija Stalija Sekunda (OH)

Slika 9
Ulomak ploče s kognacijskim natpisom (OH)

Kognacija je proširila svetište Velike Majke prema svom zavjetu.

Datacija: druga polovina 2. stoljeća.

11. Obala Jadra, blizu izvora (sl. 10)

Matri Magnae / cognationis / C(aius) Turranius Cronius / IIIII vir August(alis) ⁵ / voto suscepto aedem et / aram d(e) s(ua) p(ecunia) fecit et expoli(vi/i)t / idemque dedicavit²¹

Gaj Turanije Kronije, sevir augustal, ispunivši zavjet, od svojih je novaca sagradio, ukraasio i posvetio hram i žrtvenik Velikoj Majci kognacije.

Datacija: 2.-3. stoljeće.

12. Srinjine (sl. 11)

[Stat(ilia)?] Lupula Statili / [(liberta) ili lib(erta) tem]plum Matri Ma{ng}[gn] / [ae Deo]rum de suo re / [feci]t cu{n}[m] suis fel(iciter)²²

Statilija Lupula, Statilijeva oslobođenica, sretno je i sa svojim, od svoga novca, iznova sagradila svetište Velikoj Majci.

Datacija: 2.-3. stoljeće.

13. Mjesto nalaza nepoznato

L(ucius) Staius L(uci) f(ilius) / Facula quinq(uennalis) / Matri Deum / aedem d(e) p(ecunia) s(ua) f(ecit) ⁵ / ex voto²³

Lucije Stacije Fakula, Lucijev sin, kvinkvenal, prema zavjetu je i od svojih novaca sagradio hram Majci Bogova.

Datacija: 1.-2. stoljeće.

14. Mjesto nalaza nepoznato

[–]templ(um) M[atris Magnae] / [–]ullinu[s–] / [–]²⁴
...svetište Velike Majke... ulin...

Datacija: 1.-3. stoljeće.

21 Ploča od bijeloga vapnenca (dimenzije 0,57 x 0,75 x 0,06 m). Literatura: BASD VI 1883, str. 98; CIL 3, 8675; AEMÖ 8 1884, str. 111, br. 28; W. Kubitschek 1896, str. 88, br. 7; J. P. Waltzing 1899, str. 98, 296; H. Graillot 1912, str. 492–493; ILS 4105; J. Zeiller 1928, str. 210; M. J. Vermaseren 1977, str. 143; K. Schillinger 1979, 63 i d.; J. Medini 1981, br. 31; J. Medini 1985, str. 7; CCCA VI, br. 165; AE 1994, 1348; M. Šašel-Kos 1994, str. 782; M. Šašel-Kos 1999, str. 83, br. 2; A. Nikoloska 2007; A. Nikoloska 2010, I. 11. 2; ROMIS, str. 91–93, br. 16; I. Vilogorac Brčić 2012a, I. 11; S. Bekavac 2013, str. 191–192; A. Nikoloska – I. Vilogorac Brčić 2014, str. 113; EDH 052009. Smještaj: Arheološki muzej u Splitu, inv. br. A 311.

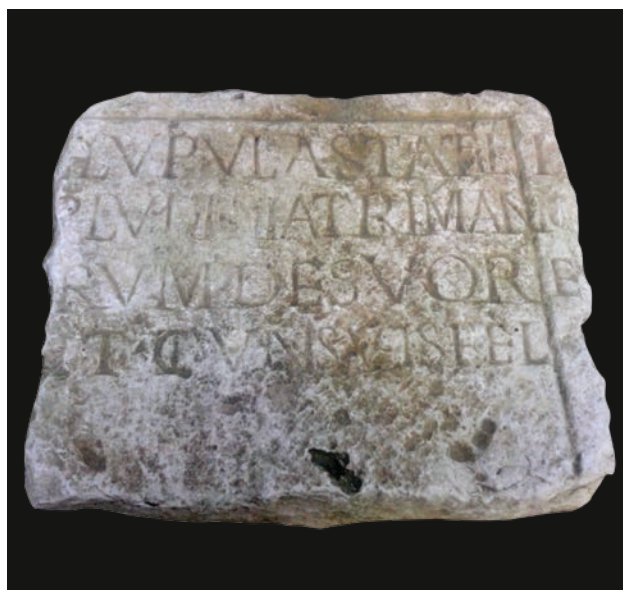
22 Ploča od bijeloga vapnenca (dimenzije: 0,26 x 0,33 x 0,33 m). Literatura: CIL 3, 8544=12814; BASD XVI 1893, str. 33; W. Drexler 1894–1897, II, str. 2923; J. Medini 1981, str. 29; CCCA VI, br. 170; A. Nikoloska 2007; A. Nikoloska 2010, I. 16. 1; I. Vilogorac Brčić 2012a, I. 29. Smještaj: Arheološki muzej u Splitu, inv. br. A 1860.

23 Ploča od bijeloga mramora. Literatura: CIL 3, 1954; W. Kubitschek 1896, str. 88, br. 6; H. Graillot 1912, str. 492; K. Schillinger 1979, str. 62; J. Medini 1981, br. 32; CCCA VI, br. 156; AE 1994, 1348; M. Šašel-Kos 1994, str. 782; M. Šašel-Kos 1999, str. 83, br. 4; A. Nikoloska 2007; A. Nikoloska 2010, I. 11. 4; ROMIS, str. 93–95, br. 17; I. Vilogorac Brčić 2012a, I. 12; EDH 052011. Smještaj: Museo Civico Archeologico degli Eremitani u Padovi, inv. br. 216.

24 Ulomak arhitrava (dimenzije: 0,45 x 0,25 x 0,25 m). Literatura: CIL 3, 14675; BASD XXII 1899, str. 9; J. Medini 1981, br. 36; CCCA VI, br. 154; M. Šašel-Kos 1994, str. 78; M. Šašel-Kos 1999, str. 84, br. 9; A. Nikoloska 2007; A. Nikoloska 2010, I. 11. 9; ROMIS, str. 114–115, br. 32; I. Vilogorac Brčić 2012a, I. 33; EDH 052015. Smještaj: Arheološki muzej u Splitu, inv. br. A 2476.

Slika 10
Ploča s natpisom Gaja Turanija Kronija (OH)

Slika 11
Ploča s natpisom Lupule Statilije (IVB)

Znamo da je *in situ* nađen samo natpis br. 5 te imamo arheološki kontekst prema kojem ga datiramo. Ostale datiramo prema izgledu spomenika i slova, podacima iz natpisa, onomastičkoj analizi te prema znanju o razvoju kulta. Natpisi br. 2 i 3 vjerojatno su bili u sekundarnoj uporabi, jer su na njima nađeni ostaci žbuke. Pretpostavlja se da su bili ugrađeni u istočne gradske bedeme jer su nađeni u njihovoj blizini. Natpisi 7 i 12 nađeni su kao *spolia*, ugrađeni u zidove crkava. Za većinu natpisa (br. 1, 4, 6, 8, 9, 10 i 11) znamo mjesto ili područje nalaza, ali ne znamo ni arheološki kontekst ni kako su dospjeli ondje gdje su nađeni. Uglavnom su uklesani na ploče koje su se ugrađivale u zidove svetišta te bilježile investicije božičinih sljedbenika. Dva su natpisa na malim žrtvenicima koji su bili tipičan zavjetni dar u trijemovima svetišta, a dva su na gređu hrama Velike Majke. Pet puta se božici zavjetovalo, jednom na žrtveniku, četiri puta na pločama.

Prije analize i interpretacije natpisa rasvijetlit ćemo termine koji su korišteni za nazive svetišta te za postupke posvetitelja.

Nazivi svetišta

Različiti termini na salonitanskim metroačkim graditeljskim natpisima upućuju na različite vrste gradnji i investicija. Dosad su za vrstu gradnje potvrđene imenice *aedes* (šest puta), *templum* (tri puta), *fanum* (dva puta) te *cella*, *ara* i *aedicula* (po jedanput).

Preteže termin *aedes* koji se unutar gradskih zidina sigurno pojavio tri puta (br. 1, 2, 4), a najvjerojatnije još jednom (br. 5).²⁵ Možemo reći da je termin *aedes*, unatoč malom i slučajnom uzorku, najviše korišten za Kibelino sveto mjesto u Saloni. Uz to ondje je zabilježena još samo *cella* (br. 3). Izvan zidina, pak, zabilježeni su svi ostali termini. Među njima je *aedes* također najčešći (tri puta), zatim *templum* (tri puta). *Fanum* je zabilježen dva puta, a *ara* i *aedicula* po jedanput. Možemo s tim u vezi pretpostavljati da se unutar zidina više natpisa odnosilo na jedan božičin hram (*aedes*), onaj službeni, a izvan zidina se, dakle, na privatnim posjedima gradilo različite objekte božici u čast.²⁶ Termin *aedes* preteže u ranije vrijeme, u 1. i 1.-2. stoljeću kad se pojavljuju *fanum*, *aedicula* i *cella*. *Ara* je zabilježena kasnije (2.-3. stoljeće), a *templum* obuhvaća cijeli period trajanja kulta (1.-3. stoljeće).

²⁵ Sudeći prema ak. sg. ženskoga roda glagolskoga pridjeva koji se odnosi na ono što je obnavljao cijeli grad.

²⁶ J. Medini je pretpostavio da su privatna svetišta bila građena na imanjima privatnika, za darodavca i njegovu obitelj te pučanstvo s poljoprivrednih imanja, uz ceste i raskrižja (1981, str. 191).

Aedes označuje zgradu hrama.²⁷ *Templum* je sveti prostor koji je prvo oslobodio²⁸ i odredio augur, a nakon toga ga posvetio svećenik te mu je nakon toga objavljena svetost.²⁹ Uz hramsku zgradu podrazumijeva i posvećeni prostor oko nje s dodatnim sadržajima: trijemom, dvorištem, stanovima kulturnih službenika, teatrom, svetim gajem ili pak drugim hramovima.³⁰ Prostori svetišta smatrani su svetima i nakon što bi njihovi sadržaji stradali.³¹ *Fanum* je prostor koji je po sebi posvećen. Čine ga hramska zgrada i drugi sadržaji nerijetko u prirodnom ambijentu,³² uz vodu ili gaj, poput Dijaninih svetišta ili mitreja.³³ Ondje se moglo štovati i druga, srodna božanstva kako je to bio slučaj u Kibelinu svetištu u Ostiji, gdje su se nalazili još Atisov i Belonin hram. Odlučili smo *aedes* prevoditi riječju hram,³⁴ a *templum* i *fanum* svetište. Na ostacima poganskih hramova nerijetko su nastajale kršćanske crkve pa je tako predmetnim i epigrafskim izvorima potvrđeno da je na nekoliko dalmatinskih lokacija Kibelina hrama podignuta crkva posvećena Blaženoj Djevici Mariji. Nakon Augusta *aedes* i *templum* koriste se kao sinonimi.³⁵

Riječ *aedicula* (deminutiv riječi *aedes*) označava kapelicu koja je obično bila u obliku maloga hrama, ili pak nišu (poput naiska) u zidu hrama ili kuće i u kojoj se čuvala statua božanstva. Također, mogla je to biti prijenosna kapelica – naisk s kipom, reljefom ili bistom božanstva, koji su vjernici nosili u procesiji.³⁶ *Cella* je naziv za glavnu prostoriju hrama. U njoj je stajao glavni kulturni kip božanstva.³⁷ S obzirom na tip hrama mogla je biti pravokutnog ili kružnog tlocrta, a mogla je imati i apsidalni dio.

Ara je riječ za žrtvenik. Mogla je to biti stijena ili pak brežuljak u prirodnom ambijentu,³⁸ no termin se uglavnom odnosi na glavni hramski oltar za žrtvovanje, velikih dimenzija, kakav se nalazio na otvorenom, pred

hramskom zgradom, nekad i natkriven, ili na zavjetni oltar manjih dimenzija kakve su vjernici donosili u svetišne prostore i na njima bilježili svoje posvete, zavjete i investicije. *Ara* je mogla na privatnim posjedima činiti središnji dio svetišta na otvorenom u kojem nije morala biti hramska zgrada.

Iako se kod antičkih autora može uočiti razlika među terminima, u tekućoj su upotrebi gotovo svi mogli označavati istu vrstu građevine ili kompleksa³⁹ pa stoga nećemo pouzdano tvrditi da su neka od Kibelinih činile samo hramske zgrade ili uz njih i drugi sadržaji.

Postupci posvetitelja

Na salonitanskim se graditeljskim natpisima najčešće pojavljuje glagol *facere* (četiri puta). Slijede *reficere* (tri puta), *curare facere*, *ampliare* i *dedicare* (po dva puta) te *restituere*, *expolire*, *donare* i *vovere* (po jedanput).

Najčešći su termini za gradnju *facere* (graditi) i *curare facere* (pobrinuti da se sagrađi), a pojavljuju se uglavnom ranije, u 1.-2. stoljeću (četiri puta). U istom se periodu pojavljuju *donare* (darivati), *vovere* (zavjetovati). U 2. i 3. stoljeću dosad su zabilježeni *ampliare* (proširiti), *restituere* (obnoviti), a od 1. do 3. stoljeća datiramo natpise s terminima *reficere* (iznova sagrađiti) i *dedicare* (posvetiti). Najčešće je zabilježena fraza *aedem facere* ili *aedem curare facere*: triput unutar gradskih zidina, triput izvan njih. Unutar zidina na jednom su natpisu (br. 1) još termini *reficere* i *ampliare*. Svi ostali zabilježeni su izvan zidina te je jasno da su radnje, poput vrsta građevina, izvan agera, na privatnim posjedima, varirale. Ondje je, prema dosadašnjim izvorima, bilo i više svetih mjesta. Najviše ih se pojavilo tijekom 1.-2. stoljeća. Posvećeni su (*dedicare*) hramska zgrada (*aedes*) i žrtvenik (*ara*), iznova se gradilo

27 DS, 1, I, str. 92.

28 »Osloboditi hram« znači ukloniti gradnje koje su ometale vidik (Cic. Leg. II, 8, 21).

29 ...antiqui aedes sacras ita templa faciebant, ut prius per augures locus liberaretur effareturque, tum demum a pontificibus consecraretur ac post ibidem sacra edicerentur. (Serv. Verg. Aen. I, 92; DS, 5, I, str. 98-114).

30 U pismu Plinija Mlađega caru Trajanu jasno je da riječ *aedes* označava hramsku zgradu koja se može premjestiti. Plin. Epist. X, 49 (58;61), v. B. Kuntić-Makvić 1999-2000.

31 Svjedoči o tome pismo cara Trajana Pliniju Mlađem, u kojem ističe da građani Pruse na ruševinama Klaudijeva hrama ne smiju graditi dio termalnoga kompleksa (Plin. Epist. X, 70-71).

32 DS, 2, II, str. 973-978.

33 Ovidije posvjedočuje jedno takvo Kibelino svetište sa svetim gajem i špiljom od kamena plavca u kojoj su se čuvali drveni kipovi božanstava (Met. X, 686-707): ondje su Hipomen i Atalanta obeščastili božičin sveti dom zbog čega ih je ona pretvorila u lavove koji je stalno prate.

34 J. Medini je pretpostavljao da je termin *aedes* (šest puta) bio ekvivalentom za grčki naziv *metroon* te da je zbog toga najviše korišten (1981, str. 188). Nije nalazio razliku među gradnjama koje su nazivane *aedes* i *templum*. Pretpostavljao je da je termin *templum*, korišten istovremeno s *aedes*, imao veće značenje te da se njime htjelo podići vlastiti ugled u rubnim krajevima agera, gdje su nađeni natpisi s tim nazivom Kibelina svetog mjesta (1981, str. 189).

35 Suet. Caes. 78.

36 U Ateni je, naime, nađena upravo takva Kibelina kapelica (DS, 1, I, str. 92-95).

37 DS, 1, II, str. 988-989.

38 DS, 1, I, str. 347-353.

39 DS, 1, I, str. 92.

(*reficere*) zgrade i cijela svetišta (*aedes, templum, fanum*). Proširivalo se (*ampliare*) svetište (*fanum*) i hram (*aedes*), ukrašavalo (*expolire*) hram (*aedes*), darivalo (*donare*) svetište (*fanum*). Uz glagol obnoviti (*restituere*) nije sačuvan termin za vrstu građevine, a uz imenicu cela (*cella*) termin za radnju koja je obavljena.

Glagol *ampliare* označava proširenje zgrade ili svetišnog kompleksa drugim sadržajima, a *expolire* ukrašavanje na način da se površinski sloj zidova hramske zgrade prevlači bojom i na taj način čini glatkim i sjajnim.⁴⁰ Jedan se termin odnosi na opremu hrama kipovima te inventarom namijenjenim kulturnim obredima (*donare* – darovati). Na dvama je natpisima glagol *dedicare* koji se odnosio na obred posvećenja hrama, pri kojem je svećenik izgovarao svete riječi, a predstavnik grada za njim ih je ponavljao (*dedicatio*).⁴¹ Termin *vovere* odnosio se na zavjetovanje hrama.

Natpisi nađeni unutar salonitanskih gradskih zidina

Pet salonitanskih metroačkih graditeljskih natpisa nađeno je unutar gradskih zidina. Samo se jednom svetištu s većom vjerojatnošću može odrediti smještaj. Na lokalitetu Bakuša, u sjeveroistočnom dijelu grada,⁴² nađen je natpis sljedbenice Junije Rodine o obnovi hrama (*aedes*) Velike Majke (br. 1). Hram koji je financirala bio bi najstarije dosad potvrđeno salonitansko Kibelino sveto mjesto koje je postojalo možda i za republikanskoga doba. Obnovila ga je, naime, u 1. stoljeću, u vrijeme kad se datiraju najranije dosad nađene potvrde kulta Velike Majke u Saloni.

Nešto južnije od toga mjesta nađen je i ulomak arhitrava hrama s natpisom koji je rekonstruirao F. Bulić (br. 5, *part. cat.* 3805). Na istom su mjestu nađeni još i stup od sivoga granita (3,55 m), pločnik od velikih kamenih ploča ispod kojega je odvodni kanal te mnogi ulomci stupova, pilastara, kapitela i pragova. Sve je to Bulića navelo na pretpostavku da se upravo ondje nalazio javni hram (*aedes*) Velike Majke Bogova koji je do temelja (*a*

solo) stradao u požaru te da ga je na svoj trošak obnovila *Res p(ublica) Salonitanorum* (nije sačuvan termin za sveto mjesto). Hram je vjerojatno isprva bio privatnoga karaktera ako pretpostavimo da ga je Junija Rodine u 1. stoljeću obnavljala vlastitim troškom. Bulić,⁴³ a potom i Medini⁴⁴ smatrali su da se oko toga hrama formirao središnji salonitanski metroački kulturni centar te da ga je činio niz različitih gradnji, kao u Ostiji. Ako je hramska zgrada koju je obnavljala Junija Rodine u 1. stoljeću trebala obnovu zbog starosti, značilo bi to da je postojala i ranije.⁴⁵ Kasnije je stradala u požaru te ju je obnovio grad Salona (2.-3. stoljeće). Možda su hramu tada pridodani i drugi sadržaji, poput trijema, arhigalova stana, drugih hramova ili kapelica te žrtvenika. Budući da je sačuvan dio arhitrava, pouzdano možemo reći da je hram imao pravokutno pročelje s gređem koje je počivalo na antama, stupovima ili antama sa stupovima.

D. Maršić objavio je dva natpisa nađena na odlagalištu otpada u Ulici Petra Krešimira IV. nakon građevinskih radova pored Pošte tijekom kojih je oštećen istočni gradski bedem.⁴⁶ Oba se natpisa datiraju krajem 1. ili početkom 2. stoljeća te pretpostavljamo da su se odnosila na isto svetište. Obje su ploče bile prevučene slojem žbuke, što upućuje na pretpostavku da su bile uzidane u istočne salonitanske zidine. Prvi natpis, uklesan u pravokutnu vapnenačku ploču (br. 2), bilježi gradnju kognacijskoga hrama (*aedes*) na zajedničkom posjedu članova i na zajednički trošak. Drugi je na unutarnjoj strani ovalno zakrivljene ploče (br. 3) koja je debela 0,17 m. Po zakrivljenju se može rekonstruirati da je bila dio kružnice na obodu zamišljenoga kruga. Bila je, dakle, dijelom veće cjeline koja se sastojala od više kamenih ploča, o čemu svjedoči i na desnoj strani sačuvan utor. Budući da je natpis klesan slovima monumentalnih dimenzija (kvadratna kapitala), može se reći da je bio namijenjen promatranju s udaljenosti. Vjerojatno je bio uzidan pri vrhu kakva kružnog ili polukružnog prostora, u zidu hrama kružne osnove

40 TLL, V, str. 1753.

41 E. Pottier 1892, str. 43. Obred posvećenja svetoga mjesta, konkretno žrtvenika, zabilježen je na jednom salonitanskom natpisu Jupiteru: ondje je zabilježeno da duovir dariva i posvećuje žrtvenik prema istim zakonima kojima je posvećen hram Dijani na Aventinu. Prema predaji u 6. stoljeću prije Krista Servije Tulije dao je sagraditi navedeni hram (Liv. I. 45). Livije prenosi da je u to doba bilo proročanstvo da će glavni grad Lacija postati onaj čiji svećenik žrtvuje junicu Dijani. Na posjedu nekog Sabinjanina bila je velika lijepa junica koju su smatrali dobrim znamenjem. Kad ju je Sabinjanin doveo pred Dijanin hram na Aventinu i htio je žrtvovati, rimski ga je svećenik poslao da očisti ruke prije žrtve. Iskoristivši njegovo odsustvo sam je žrtvovao životinju. Ritualne formule i obredi njegova posvećenja postali su modelom za kasnija sveta mjesta svih božanstava (J. Scheid 2003, str. 66).

42 Isprva posjed Petra Benzona, potom Martina Katića-Mornara, *part. cat.* 3821.

43 F. Bulić 1892, str. 141-144.

44 J. Medini 1981, str. 197.

45 J. Medini je čak pretpostavljao da je Junija Rodine mogla obnavljati svetište Barbarske Božice izgrađeno krajem 1. stoljeća prije Krista ili početkom 1. stoljeća poslije Krista (CIL 3, 14663²), a pripisivalo se upravo frigijskoj Kibeli (1981, str. 195). Budući da navedena atribucija nije pouzdana, taj natpis u ovom radu nismo uzeli u obzir.

46 D. Maršić – M. Matijević 2000, str. 12-14, 32-34, br.13 i 15.

ili zidu apside ili niše svetišta pravokutna tlocrta. Jedino dosad potvrđeno svetište Velike Majke kruznoga presjeka nalazilo se u Rimu, uz *Via sacra*, blizu Titova slavoluka, a o tome svjedoči Marcijal⁴⁷ te reljef na kovanici carice Faustine na kojem se vidi polukružni ulaz u hram. Ondje sjedi božica, a ispred nje su Atis, četiri stupa kolonade, tri polukružna luka te natpis *Matri Deum Salutari*.⁴⁸ Taj je hram već postojao za Domicijana, a obnovio ga je Antonin Pio 142. godine.⁴⁹ Središnji dio Atisova hrama u Kampu Velike Majke u Ostiji pravokutna je tlocrta, s apsidadom u kojoj je bilo polukružno podnožje za niz statua. Možda je takvo bilo i salonitansko svetište.⁵⁰ Mogli bismo pretpostaviti i da je u tom svetištu postojala otvorena polukružna arkada, namijenjena kipovima, na čijem je gređu mogao stajati natpis. U drugom retku natpisa sačuvan je kraj riječi *cellam (-lam)*,⁵¹ a nakon toga i veznik ET, što znači da je posvetitelj financirao još nešto osim gradnje ili obnove cele.

Maršić je smatrao da natpisi br. 2 i 3, koji bilježe gradnju hramske zgrade (*aedes*) i glavne njezine prostorije (*cella*), nisu u gradski obrambeni zid mogli biti doneseni s velike udaljenosti i da je svetište iz kojega potječu moralo biti manjih dimenzija, otvorenoga tipa. To se kognacijsko svetište vjerojatno nalazilo u jugoistočnome dijelu grada (*Urbs orientalis*), blizu istočne bazilike (*Basilica orientalis*), ili pak blizu današnje crkve Gospe od Otoka.⁵²

Natpis Publija Julija Rufa (br. 4) nađen je u salonitanskom amfiteatru⁵³ i svjedoči o gradnji hramske zgrade (*aedes*) na trošak sljedbenika pojedinca. Nažalost, prema mjestu nalaza toga natpisa ne možemo suditi o lokaciji Kibelina hrama u zapadnome dijelu Salone, niti možemo pretpostaviti izgled zgrade hrama koji je vjerojatno bio privatnoga karaktera. Ono što iz natpisa znamo je da je bio posvećen, odnosno da je svećenik nad njim obavio postupak *dedicatio*.

Natpisi nađeni izvan salonitanskih zidina

Izvan zidina Salone nađeno je sedam natpisa. Dvama s obala rijeke Jadro, nažalost, ne znamo točno mjesto nalaza, niti su ih pratili drugi izvori kulta. Na lijevoj obali rijeke nađena je oštećena natpisna ploča kojoj posve nedostaje desna strana. Natpis na njoj svjedoči o obnovi Kibelina svetišta (*templum*, br. 6). Činjenica da je obitelj Agrija zbog trošnosti obnavljala te darivala božičino svetište u 1. stoljeću svjedoči o tome da je postojalo i prije njihova vremena te bi se vjerojatno radilo o jednom od najstarijih salonitanskih svetišta Velike Majke. Svetište se najvjerojatnije nalazilo na privatnom posjedu.⁵⁴

Na desnoj obali rijeke Jadra, blizu izvora, nađena je ploča uokvirena dvostrukom profilacijom (br. 11). Natpis je uklesan kvadratnom kapitalom. Gaj Turanije Kronije sam je financirao hram (*aedes*) i žrtvenik (*ara*) Velikoj Majci kognacije, što znači da je imao istaknuto mjesto unutar te zajednice. Možda je bio *magister cognationis*. Također, na natpisu je navedeno da je posvetio (*dedicavit*) hram i žrtvenik, što znači da je i službeno sudjelovao u posveti hrama. Vjerujemo da je financirao glavni kulturni žrtvenik koji je stajao pred hramskom zgradom ili je pak bio dijelom otvorenoga svetišta. Ne možemo znati je li hram, odnosno svetište bilo na privatnom dedikantovu ili pak na kognacijskom posjedu.

Moglo bi se, zbog blizine Jadra, pretpostaviti da se pred svetištima koja su financirali Agriji i Gaj Turanije Kronije provodio obred *Lavatio*. Uvjeti su za to idealni, kao na obali rijeke Almon u blizini Rima, gdje je izvorima⁵⁵ dokazano da se obred godišnje obavljao u spomen na prvo pranje kipa Velike Majke 204. godine prije Krista.⁵⁶ Dosad nema izvora koji bi tu pretpostavku potvrdili na obalama Jadra.⁵⁷

47 *Flecte vias hac qua madidi sunt tecta Lyaei / et Cybeles picto stat Corybante tholus*: »Skreni ovamo gdje je krov pijanog Lieja (Dioniza) i gdje se nalazi Kibelin kružni hram sa slikom Koribanta« (I, 70, 9-10).

48 M. J. Vermaseren 1977, str. 45; CCCA III, br. 201.

49 Zasad jedini kružni hram Velike Majke u Dalmaciji bio bi onaj u Dioklecijanovoj palači koji je Antun Prokulijan pripisao Kibeli u djelu *Oratione al clarissimo m. Giovan Battista Calbo degnissimo rector, et alla magnifica comunità di Spalato, detta da Antonio Proculiano cancelliere di essa comunità*. O hramu još J. Marasović – T. Marasović 1968, str. 18; J. Medini 1981, br. 50a; A. Nikoloska 2007; A. Nikoloska 2010, I. 11. 35; I. Villogorac Brčić 2012a, str. 71-72.

50 Apsida je izvorno grčki, dakle, istočnjački arhitektonski element te kao takav pogodan za hram božice čiji je kult za helenizma iz Male Azije prenesen na italsko tlo.

51 Slovim –LAM završava i riječ *aediculam* (ak. pl. *aedicula*, ae, f), no s obzirom na veličinu natpisa jasno je da na tom mjestu valja pročitati kraj riječi *cellam*.

52 M. Matijević – D. Maršić 2000, str. 12.

53 J. Jeličić-Radonić – D. Pereža 2010, str. 171.

54 Prema čitanju D. Rendića-Miočevića (1955, str. 261) i J. Medinija (1981, str. 35) slova COGNA u šestom retku početak su riječi kognacija, kojom se nazivala salonitanska zajednica Kibelinih sljedbenika. Obojica su pretpostavljali da je svetište koje su Agriji obnavljali bilo kognacijsko. Prema kontekstu smo se složili s pretpostavkom M. Šašel-Kos da je slovim COGNA počinjao akuzativ množine ženskoga roda pridjeva *cognatus*, 3, srodan.

55 Natpis sviračice timpana Idske Velike Majke Bogova (CIL 6, 2264), tri terakotna reljefa s prikazom Kibele na lađi (CCCA III, br. 350, 351, 353), te literarni izvori: Val. Flacc. *Arg.*, VIII, 239-242; Ovid. *Fast.*, IV, 337-340; Luc. 1. 600, Amm. XXIII, 3; Prud. *Perist.*, 156-160.

56 J. Medini je zbog trske na obalama Jadra pretpostavio da se uz rijeku mogao obavljati i obred *Canna intrat* (1981, str. 219).

57 A. Bugarski-Mesdžian 2003, str. 598.

Na Klisu su nađena dva graditeljska natpisa koja se datiraju u isto vrijeme. Prema sadržaju sudimo da se odnose na dva različita sveta mjesta. Ne znamo gdje je nađen prvi natpis, uklesan na žrtvenik (br. 7). Servilija Kopijezila i Marko Kotije Cert vjerojatno su na svom privatnom posjedu, koji se nalazio izvan grada na Klisu, investirali u kapelicu (*aedicula*) frigijskoj božici, zaštitnici njihove obitelji. Nisu sačuvani ostaci kapelice pa se ni o njezinu izgledu ne može suditi.⁵⁸ Vermaseren je dvojio je li to manja hramska zgrada ili reljef u obliku hrama.⁵⁹ Medini je bio skloniji prvom Vermaserenovoj pretpostavci te je smatrao da se u maloj hramskoj zgradi nalazio žrtvenik.⁶⁰ Moglo bi se, k tomu, pretpostavljati da je kapelica Servilije Kopijezile bila prijenosnoga karaktera te da se nosila u procesiji tijekom Kibeline svetkovine, a inače je bila u nekom svetištu, možda na Servilijinu privatnom posjedu ili pak drugdje.

Drugi je natpis, uklesan na žrtveniku od vapnenca, nađen u kući Stjepana Petka u Klisu (br. 8). Kurija Priska svetištu je pribavila inventar kulturne namjene. Cimbali i timpani koristili su se ne samo kao neizostavni instrumenti pri slavljenju Velike Majke i Atisa, nego i kao posuđe iz kojega se vjernici konzumirali mistični obrok. Mašice su se možda koristile pri obredu kastracije, odnosno taurobolija.⁶¹ Svetište se vjerojatno nalazilo u Klisu, možda na privatnom posjedu na kojem je Kurija živjela. Nažalost, nisu sačuvani njegovi ostaci te samo možemo pretpostaviti da se nalazilo u blizini crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije. Također možemo pretpostaviti da je bilo posvećeno, odnosno da su ga, osim hramske zgrade, činili i drugi sadržaji. Kurija ga je obnovila, što znači da je postojalo i prije datacije (1.-2. stoljeće). Također je investirala u obnovu i opremu svetišta, što ukazuje da je imala sredstava i bitan položaj u kultu.

Na lokalitetu Tršćenica, na putu prema Stobreču (Epetij), u bunaru blizu crkve sv. Lovre, nađena je ploča s natpisom koji svjedoči o gradnji kognacijskoga svetišta (*fanum*) Velikoj Majci prema zavjetu (br. 10). Na tom je prostoru u rimsko doba bio *pagus*, naselje ruralnoga tipa, o čemu svjedoče i drugi nalazi.⁶² Na istom je lokalitetu nađen vrlo

oštećen vapnenački božičin kip na čijoj je bazi, u jednom retku, uklesan natpis posvetitelja i zavjetodavca.⁶³ Nažalost, nema ostataka arhitekture toga svetišta pa ne možemo znati kako je izgledalo, no može se pretpostaviti da je osim zgrade hrama uključivalo i druge prostore. Natpis se datira u drugu polovinu 2. stoljeća.

Jedno je svetište Velike Majke potvrđeno natpisom iz Srinjina, uzidanim u zid župne kuće. Oslobođenica Statilija Lupula financirala je gradnju svetišta (*templum*, br. 12) koje je najvjerojatnije bilo privatnoga karaktera. Ne možemo suditi gdje se to svetište nalazilo, na Statilijinu privatnom posjedu u blizini nalaza natpisa, u Epetiju ili drugdje u salonitanskom ageru.

Na zapadu salonitanskoga agera, u Segetu Donjem kraj Trogira, pronađena je oštećena natpisna ploča (br. 9). Pretpostavljamo da je sevir augustal⁶⁴ Lucije Stalije Sekund sa suprugom i djecom na svom posjedu dao sagraditi hram (*aedes*) Kibeli kojoj su zavjetovali za dobrobit svoje obitelji.⁶⁵ Nažalost, nema ostataka hrama koji su Staliji dali sagraditi, a koji je najvjerojatnije bio privatnoga karaktera. Ne možemo suditi ni o njegovu izgledu. Njegovo mjesto valjalo bi pretpostaviti u neposrednoj blizini ili na mjestu crkve Gospe od Konačvina pokraj koje je natpis nađen.

Dvama graditeljskim metroačkim natpisima ne znamo mjesto nalaza. Jedan je uklesan na vapnenačku ploču (br. 13), a svjedoči da je kvinkvenal⁶⁶ Lucije Stacije Fakula financirao gradnju hrama (*aedes*) Velikoj Majci. Drugi natpis uklesan je u epistil, danas vrlo oštećen ulomak s ostacima triju redaka natpisa (br. 14). Na njemu se nazire samo dio riječi svetište (*templum*) te dio imena investitora (*-ulin*). Možemo pretpostaviti da je zgrada hrama imala pravokutno pročelje s jednostavnim gređem koje je počivalo na antama, stupovima ili na antama sa stupovima.

Zaključak

Četrnaest salonitanskih metroačkih graditeljskih natpisa te spomenika na kojima su uklesani jasno svjedoče da je u salonitanskom ageru, od Tragurija do Epetija,

58 Ciceron bilježi kako je Licinija Vestalka posvetila žrtvenik, kapelicu i ležaj (*aram, aediculam et pulvinar*) pod Svetom Stijenom (*sub Saxo*), u svetištu otvorena tipa (Cic. *Dom.* 136).

59 M. J. Vermaseren 1977, str. 143.

60 J. Medini 1981, str. 185.

61 Mogle su se eventualno koristiti za trganje ili prihvaćanje žrtvovanih genitalija, budući da se njima nije moglo rezati.

62 L. Jelić 1897.

63 [*-Iatius v(otum) [s(olvit) l(ibens) m(erito)]*], BASD XLVI 1923, str. 83; J. Medini 1981, str. 44; ILJug 1998; A. Nikoloska 2007; A. Nikoloska 2010, I. 11. 17; ROMIS, str. 80-81, br. 1; I. Vilogorac Brčić 2012a, I. 25.

64 Seviri augustali nerijetko su bili istočnjačkoga podrijetla i pokroviteljima Kibelina kulta.

65 Segetsko je područje inače poznato po kamenolomima i ostacima rimskih ladanjskih vila.

66 Moguće da je kvinkvenal Lucije Stacije Fakula bio prestojnikom kolegija dendrofora (I. Vilogorac Brčić 2012a).

pouzdana postojalo više manjih privatnih svetih mjesta te bar jedno veće javnoga karaktera. Kad bismo mogli suditi prema broju poznatih mjesta nalaza, govorili bismo o deset ondašnjih lokacija Kibelinih svetišta. Međutim, uglavnom nemamo dokaze da su natpisi nađeni *in situ*. Ne možemo sigurno tvrditi ni da se svaki od njih odnosi na drugo sveto mjesto ili pak da pripadaju istome.

Jedan je lokalitet na kojem se s većom vjerojatnošću može pretpostavljati smještaj Kibelina hrama (*aedes*) u istočnome dijelu grada. Najvjerojatnije je isprva bio privatnoga (br. 1), da bi s vremenom steklo službeni karakter (br. 5) te postao dijelom većega svetišnog kompleksa. Bilo je poprištem svetkovina Velike Majke Bogova (Megalezija i Ožujске svetkovine) te je ondje vjerojatno bio i stan salonitanskoga arhigala Lucija Barbunteja Demetrija. Njegovu je obnovu financirao grad Salona, što svjedoči o važnosti toga sakralnog prostora u 2.-3. stoljeću. Nažalost, ne možemo s tim svetištem povezati preostale natpise nađene unutar gradskih zidina. U gradu je, dakle, pouzdano bilo glavno, službeno Kibelino svetište te možda još jedan hram. Natpisi br. 2. i 3, koji su bili uzidani u gradske zidine, mogli su se odnositi na lokaciju u istočnom dijelu grada, ili su pak bili dijelom svetoga mjesta koje se nalazilo izvan grada, možda blizu crkve Gospe od Otoka. Ostala moguća mjesta Kibelinih svetišta su okolica amfiteatra, obala Jadra, Tršćenica, Srinjine i Stobreč. Kad bismo imali sigurnu potvrdu da su neki graditeljski natpisi nađeni u neposrednoj blizini božičina svetišta, mogli bismo zaključiti da se na čak tri lokacije hrama Majke Bogova u salonitanskom ageru nastavila štovati Majka Božja, Blažena Djeвица Marija (Gospin otok, Seget Donji, Klis).

Iako, dakle, ne možemo sa sigurnošću govoriti o lokacijama svetih mjesta Velike Majke u salonitanskom ageru, možemo pretpostavljati da su neki od njih služili kao postaje procesija tijekom božičine Ožujске svetkovine. Kanofori su na prvi dan svetkovine, *Canna intrat* (15. ožujka), vjerojatno nosili svežnje trske u glavno svetište u istočnome dijelu grada, a kretali bi iz svetoga mjesta koje se nalazilo uz rijeku Jadro ili na Tršćenici. Članovi kolegija dendrofora iz svoga su sjedišta na dan *Arbor intrat* (22. ožujka) nosili ukrašeno stablo omorike pred glavno božičino sveto mjesto. Možda se sijelo dendrofora (*schola dendrophorum*), čiji je kolegij potvrđen u Saloni,⁶⁷ nalazilo u zelenim predjelima Klisa gdje su nađena dva graditeljska

natpisa. Na Dan radosti, *Hilaria* (25. ožujka), išla je gradom glavna procesija vjernika s božičnim kipom te se tom prilikom zastajalo i pred hramovima drugih božanstava. Tijekom završnoga obreda *Lavatio* (27. ožujka) božičin je kip iz glavnoga svetišta nošen do mjesta gdje su ga obredno prali kako se to činilo u Rimu, na obali rijeke Almon. Obred bi se mogao obavljati pred svetištem na obali Jadra, gdje su nađena dva natpisa, ili pak na ušću u more. Iako nema dokaza, s obzirom na visok status kulta u Saloni čini se opravdanim tvrditi da se Kibelina Ožujska svetkovina provodila u svim njezinim segmentima. Uvjeti za to bili su idealni: niz svetišta, rijeka i more kao mjesto za obred *Lavatio*.

Većina potvrda Kibelinih svetih mjesta upućuje na njihov privatni karakter. Zasad nema natpisa koji bi svjedočili o nedvojbenom privatnom ulaganju u javno svetište. Svetišta koja su obnavljana ili iznova građena novcem privatnika vjerojatno su i prije nove investicije imala privatni karakter. Privatna svetišta inače nisu morala biti skromna ni rezervirana samo za stanovnike posjeda na kojem su se nalazila.⁶⁸ Dobar salonitanski primjer za to je privatno svetište koje je Kurija Priska opremila priborom za kultne obrede (br. 8). To je podrazumijevalo odvijanje svetkovina i obreda, okupljanje vjernika širega područja, odnosno obitelji i prijatelja vlasnika posjeda. Također je nužan bio i angažman svećenika.

O izgledu Kibelinih salonitanskih svetih mjesta možemo pretpostavljati na temelju hramske terminologije te jednom na temelju izgleda spomenika na kojem je uklesan natpis. *Aedes* i *cella* su dosad potvrđeni termini za Kibelina sveta mjesta na natpisima nađenima *intra muros*, no izvan gradskih zidina zabilježen je još niz drugih naziva. To znači da je u ageru bilo više raznovrsnih gradnji posvećenih Velikoj Majci Kibeli: svetište (*fanum*, *templum*), kapelica (*aedicula*), žrtvenik (*ara*). Hramove se nije samo obnavljalo nego i proširivalo, ukrašavalo i opremalo kulturnim inventarom. No, kako je već istaknuto, termini *aedes*, *templum* i *fanum*, unatoč distinkcijama, u svakodnevnoj upotrebi mogli su biti sinonimi pa nećemo suditi o tome da su predstavljali različita svetišta, budući da nemamo dodatne pokazatelje. Jedna je kapelica (*aedicula*) vjerojatno bila manja gradnja, niša u sklopu privatnoga posjeda, ili pak prijenosni hram (br. 8). Žrtvenik (*ara*) koji je posvećen (br. 11) nalazio se pred hramskom zgradom

67 *D(is) M(anibus) / Aur(elius) Maximianus sa[— ex] / [co]llegio dendro[phorum] / [—]do uxof[r —] 5 / [—]*. CIL 3, 8823; BASD V 1882, str. 49; J. P. Waltzing 1899, str. 99, 302; H. Graillot 1912, str. 493; R. Marić 1933, str. 76; K. Schillinger 1979, str. 64; J. Medini 1981, str. 41; CCCA VI, br. 160; F. Prévot 2010, str. 73-74, br. 20; A. Nikoloska 2007; A. Nikoloska 2010, 1. 11. 13; ROMIS, str. 110-111, br. 29.

68 Plinije Mlađi piše kako je poduzeo obnoviti stari Cererin hram na vlastitu posjedu. Hramsku zgradu naumio je povećati i poljepšati budući da se ondje za božičine svetkovine, 13. rujna, okupljao velik broj ljudi iz čitave regije (*Epist.* IX, 39).

i bio mjestom gdje se obavljala žrtva. Posvećen je, naime, zajedno s hramskom zgradom (*aedes*) u službenom obredu koji su vodili svećenik i sevir augustal.

Kibelini salonitanski hramovi vjerojatno su ponajviše bili pravokutnoga tlocrta. Jedan je pouzdano bio kružnoga tlocrta ili je imao polukružnu apsidu u celi, budući da je sačuvan zakrivljen ulomak njegova zida s natpisom (br. 2 i 3). Dva su natpisa uklesana u arhitrave pa je jasno da su njihove zgrade imale trijemove. Hramovi, k tomu, sigurno nisu rađeni prema jednome uzoru. Tome bi u prilog išli i podaci iz drugih dalmatinskih metroačkih središta: hram u Seniji bio je pravokutnoga tlocrta,⁶⁹ u Zadru pravokutna podzemna prostorija,⁷⁰ a hram koji se Kibeli pripisuje u Dioklecijanovoj palači u Splitu kružnoga je tlocrta.⁷¹ Hramovi u Rabu⁷² i Škripu na Braču⁷³ imali su trijem, no o tome nam svjedoče, nažalost, samo epigrafski izvori.⁷⁴ Neki su Kibelini salonitanski svetišni kompleksi možda odražavali plan onoga najpoznatijeg, ostijskoga svetišnog kompleksa koji je, uz hramsku zgradu, obuhvaćao još i trijem, stonove hramskoga osoblja, Atisov i Belonin hram te školu kopljonoša, hastifera. Pouzdano znamo da su bili bogato opremani (br. 8) i lijepo ukrašavani (br. 11).

Posvetitelji Kibelinih salonitanskih svetišta bili su ljudi različita društvenog položaja, podrijetla i spola. Među pojedinim posvetiteljima dominiraju nositelji rimskoga građanskog prava, muškarci. Kibela je, prema tome, u prvome redu štovana kao nacionalna božica – frigijska Velika Majka Bogova – koja je poput Venere smatrana zaštitnicom rimskoga naroda. Prema predaji je, naime, blagoslovila Eneju na putu prema italskom tlu i pomogla mu da osvoji trojanski grad u Italiji, a potom je omogućila Rimljanima da pobijede Hanibala u Drugom punskom ratu. Činjenica da su među posvetiteljima bila dva sevira augustala, službenika carskoga kulta, upućuje na carsko pokroviteljstvo božičina kulta u Saloni.

Božici su, uz pojedince, posvećivale i zajednice: izuzev obiteljskih, u Saloni je potvrđena duhovna zajednica božičinim sljedbenika, kognacija. Tripuit su dosad

potvrđena kognacijska svetišta, dvaput hramska zgrada (*aedes*, br. 2 i 11) i jedanput svetišni kompleks (*fanum*, br. 10). Posvjedočuju ih natpisi nađeni u istočnim salonitanskim zidinama, blizu izvora Jadra i na Tršćenici. Kognacije su imale privatne posjede, kako svjedoči natpis br. 2, te zajedničku blagajnu.⁷⁵ Na kognacijskim posjedima okupljali su se članovi da bi slavili Veliku Majku uz obrede koje je vodio svećenik. Činjenica da je sevir augustal Gaj Turanije Kronije sam financirao te posvetio hram (*aedes*) i žrtvenik (*ara*) Velikoj Majci kognacije (br. 11) navela nas je na pretpostavku da je bio ugledan član zajednice, možda i *magister*.

Većina metroačkih natpisa u Saloni datira se u period 1.-2. stoljeća. To možemo povezati upravo s propagandom cara Klaudija koji je Kibelinu kultu dao službeni karakter i utemeljio Proletnu svetkovinu. Sam je bio sklon božici, jer su to tradicionalno bili članovi njegove loze, u spomen na Klaudiju Kvintu koja je 204. godine prije Krista omogućila prijenos kulta frigijske božice u Rim.⁷⁶ U Klaudijevo se vrijeme velik broj Italika naselio u Dalmaciju. Posljednje se potvrde svetišta datiraju na prijelaz 2. u 3. stoljeće – vrijeme Antonina Pija i njegovih vjerskih reformi kojima je uveden arhigalat te careva severske dinastije koji su propagirali istočnjačke kultove. Ostali spomenici Kibelina kulta u Saloni⁷⁷ jednako se datiraju te se može pretpostaviti da je božica ondje bila najpopularnija kad i drugdje u Rimskome Carstvu: kult je procvao nakon Klaudijeve reforme i bio jednako popularan za Antonina Pija, drugoga carskog patrona Velike Majke Bogova. Carska je propaganda, dakle, bila jedan od bitnih razloga božičine popularnosti u Saloni od prvih do posljednjih potvrda, a kulturna se praksa ondje konstantno obavljala u navedenom periodu te se o božičinim svetištima vodilo računa. Nema pouzdanih dokaza gradnje, obnove ili opreme Kibelina svetišta nakon 3. stoljeća. Njezin je kult već tada, čini se, kao i u ostatku Carstva počeo uzmicati pred sinkretističkim te monoteističkim religijama.

69 I. Degmedžić 1952.

70 M. Suić 1965a; M. Suić 1965b.

71 J. Marasović – T. Marasović 1968, str. 18.

72 CIL 3, 3115.

73 H. Gjurašin 1983, str. 27.

74 O trijemovima Velike Majke na istočnojadranskim otocima vidi I. Vilogorac Brčić 2010.

75 CIL 3, 8676.

76 Vidi I. Vilogorac Brčić 2009; I. Vilogorac Brčić 2012b.

77 J. Medini 1981, str. 27-63; A. Nikoloska 2007; A. Nikoloska 2010, I. 11. 1 – I. 11. 34; ROMIS, str. 79-154; I. Vilogorac Brčić 2012a, I. 7. – I. 35.

Kratice

AE	= L'Année épigraphique, Paris
AEMÖ	= Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, Wien
BAR	= British archaeological reports, Oxford
BASD	= Bulletino di archeologia e storia Dalmata, Split
CCCA	= Maarten J. Vermaseren, Corpus cultus Cybelae Attidisque, I-VII, Leiden 1977-1989.
CIL	= Corpus inscriptionum Latinarum, Berlin
DS	= Charles Daremberg – Edmond Saglio (ed.), Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, I-V, Paris 1877-1919.
EDH	= Epigraphische Datenbank Heidelberg, http://uniheidelberg.de/institute/sonst/adw/edh/ (posjet 27. 6. 2010.)
HAD	= Hrvatsko arheološko društvo, Zagreb
ILJug	= Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt (Situla, 5, Ljubljana, 1963); Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt (Situla, 19, Ljubljana, 1978); Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt (Situla, 25, Ljubljana, 1986)
ILS	= Hermann Dessau, Inscriptiones Latinae Selectae, Berlin 1892-1916.
RZHP	= Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
ROMIS	= Petar Selem – Inga Vilogorac Brčić, Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones Salonitani, Signa et litterae III, zbornik projekta »Mythos – cultus – imagines deorum« Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2012.
TLL	= Thesaurus linguae Latinae, Lipsiae 1931-1953.
VAHD	= Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split
VAPD	= Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku, Split

Literatura

- I. Babić 1984 Ivo Babić, *Contribution à la connaissance de l'histoire de la documentation graphique des monuments archéologiques de Salone*, VAHD 77, Split 1984, 133-150.
- S. Bekavac 2013 Silvia Bekavac, *Uloga metroačkih kognacija u Saloni*, VAPD 106, 187-203.
- J. Brøndsted 1928 Johannes Brøndsted, *La basilique des cinq martyrs à Kapljuč*, Recherches à Salone, 1, Copenhague 1928.
- A. Bugarski 2000 Anemari Bugarski, *La politique religieuse des empereurs et le cultes de Cybèle et de Jupiter Dolichenus en Dalmatie*, u: Christiane Delplace – Francis Tassaux (ur.), *Les cultes polythéistes dans l'Adriatique romaine*, Bordeaux 2000, 225-238.
- A. Bugarski-Mesdjian 2003 Anemari Bugarski-Mesdjian, *Les »cultes orientaux« en Dalmatie Romaine*, VAHD 96, Split 2003, 563-717.
- F. Bulić 1898 Frane Bulić, *Iscrizioni inedite. Salona*, BASD 21, Spalato 1898, 141-144.
- I. Degmedžić 1952 Ivica Degmedžić, *Arheološka istraživanja u Senju*, VAHD LIII/1950-1951, Split 1952, 251-261.
- F. J. Dölger 1922 Franz Joseph Dölger, *Ichthys. Der heilige Fisch in der antiken Religionen und im Christentum II*, Münster 1922.
- W. Drexler 1894-1897 Wilhelm Drexler, *Meter*, u: Wilhelm Heinrich Roscher, *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, Leipzig 1884-1897, 2848-2931.
- H. Gjurašin 1983 Hrvoje Gjurašin, *Najnovija arheološka istraživanja u Škripu*, Obavijesti HAD-a XV, br. 2, Zagreb 1983, 27.
- H. Graillot 1912 Henri Graillot, *Le culte de Cybèle. Mère des Dieux à Rome et dans l'Empire romain*, Paris 1912.
- J. Jeličić-Radonić – D. Pereža 2010 Jasna Jeličić-Radonić – Darko Pereža, *Topografija antičke Salone (II). Istraživači Salone u XIX. stoljeću*, Tusculum 3, Solin 2010, 167-203.
- L. Jelić 1897 Luka Jelić, *Crtice o najstarijoj povijesti Spljeta*, BASD II, Spalato 1897, 26-41.
- W. Kubitschek 1896 Wilhelm Kubitschek, *Il culto della Mater Magna in Salona*, BASD 19, Spalato 1896, 87-89.
- B. Kuntić-Makvić 1999-2000 Bruna Kuntić-Makvić, *Kako preseliti hram?*, Opuscula archaeologica 23-24, Zagreb 1999-2000, 115-122.
- A. Kurilić 2006 Anamarija Kurilić, *Recent epigraphic finds from the Roman province of Dalmatia*, u: D. Davison – V. Gaffney – E. Marin (Hrsg.), *Dalmatia. Research in the Roman Province 1970-2001. Papers in honour of J. J. Wilkes*, Oxford 2006, 133-147.
- F. Lanza 1850 Franjo Lanza, *Antiche lapidi Salonitane inedite*, Zadar 1850.

- J. Marasović – T. Marasović 1968 Jerko Marasović – Tomislav Marasović, *Dioklecijanova palača*, Zagreb 1968.
- R. Marić 1933 Rastislav Marić, *Antički kultovi u našoj zemlji*, Beograd 1933.
- D. Maršić 1999 Dražen Maršić, *Ulomak zavjetnoga natpisa sa Šperčuške*, Solinska kronika 56 (VI), Solin 15.5.1999, 17.
- D. Maršić – M. Matijević 2000 Dražen Maršić – Marko Matijević, *Varia Salonitana. Arheološka zbirka Marka Matijevića u Solinu*, Solin 2000.
- M. Matijević 1995 Marko Matijević, *Svi deponiji Velike Majke u Saloni*, Solinska kronika 8 (II), Solin 15.4.1995, 17.
- J. Medini 1981 Julijan Medini, *Maloazijske religije u Dalmaciji*, (doktorska disertacija), Zadar 1981.
- J. Medini 1985 Julijan Medini, *Cognitiones Salonitanae*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 21, Sarajevo 1985, 5-45.
- A. Nikoloska 2007 Aleksandra Nikoloska, *Aspekti kulta Kibe i Atisa s posebnim osvrtom na materijal s područja Hrvatske*, (doktorska disertacija), Zagreb 2007.
- A. Nikoloska 2010 Aleksandra Nikoloska, *Aspects of the Cult of Cybele and Attis on the Monuments from the Republic of Croatia*, BAR International series 2086, Oxford 2010.
- A. Nikoloska – I. Vilogorac Brčić 2014 Aleksandra Nikoloska – Inga Vilogorac Brčić, *Velika Majka na spomenicima iz Hrvatske*, RZHP 46, Zagreb 2014, 103-128.
- I. J. Pavlović-Lučić 1811 Ivan Josip Pavlović-Lučić, *Marmora Traguriensia*, Rhacusae 1811.
- E. Pottier 1892 Edmond Pottier, *Dedicatio*, u: Charles Daremberg – Edmond Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, sv. 2/1, Paris 1892, 41-45.
- F. Prévot 2010 Françoise Prévot, *Collèges professionnels*, u: Emilio Marin (ur.), *Salona IV. Inscriptions de Salone chrétienne, VIe-VIIe siècles*, Rome – Split 2010, 73-74.
- D. Rendić-Miočević 1956 Duje Rendić-Miočević, *Neobjelodanjeni antički natpisi u Arheološkom muzeju u Splitu*, VAHD 55/1953, Split 1956, 259-265.
- J. Scheid 2003 John Scheid, *An introduction to Roman religion*, Bloomington 2003.
- A. Steinbüchel 1820 Anton Steinbüchel, *Dalmatien. Eine Reiseskizze*, Jahrbücher der Literatur 12, Wien 1820, 1-30.
- K. Schillinger 1979 Kurt Schillinger, *Untersuchungen zur Entwicklung des Magna Mater – Kultes im Westen des römischen Kaiserreiches*, Konstanz 1979.
- M. Suić 1965a Mate Suić, *Peintures romaines récemment trouvées à Zadar*, Huitième Congrès international d'archéologie classique, Paris 1965, 353-355.
- M. Suić 1965b Mate Suić, *Orijentalni kultovi u antičkom Zadru*, Diadora 3, Zadar 1965, 91-125.

- M. Šašel-Kos 1994   Marjeta Šašel Kos, *Cybele in Salona. A Note*, u: Yann Le Bohec (ed.), *L'Afrique, la Gaule, la Religion à l'époque romaine. Melanges a la memoire de Marcel Le Glay*, (Latomus 226), Bruxelles 1994, 780-791.
- M. Šašel-Kos 1999   Marjeta Šašel-Kos, *Matres Magnae in Salona. A note*, u: M. Šašel-Kos, *Pre-roman divinities of the eastern Alps and Adriatic*, Ljubljana 1999, 81-91.
- M. J. Vermaseren 1977   Maarten J. Vermaseren, *Cybele and Attis. The myth and the cult*, London 1977.
- I. Vilogorac Brčić 2009   Inga Vilogorac Brčić, *Slavna žena Kludija Kvinta*, Zagreb 2009.
- I. Vilogorac Brčić 2010   Inga Vilogorac Brčić, *Trijemovi Velike Majke na istočnojadranskim otocima*, u: Sanja Ivčević (ur.), *Arheološka istraživanja na srednjem Jadranu*, Zagreb – Split 2010, 199-209.
- I. Vilogorac Brčić 2012a   Inga Vilogorac Brčić, *Sljedbenici Velike Majke na tlu Hrvatske u rimsko doba*, (doktorska disertacija), Zagreb 2012.
- I. Vilogorac Brčić 2012b   Inga Vilogorac Brčić, *Navisalvia. The Saviour of the Great Mother's ship*, *Histria Antiqua*, 21, Pula 2012, 373-379.
- J. P. Waltzing 1899   Jean Pierre Waltzing, *Étude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains III. Recueil des inscriptions grecques et latines relatives aux corporations des Romains*, Louvain 1899.
- J. Zeiller 1928   Jacques Zeiller, *Sur les cultes de Cybèle et de Mithra, à propos de quelques inscriptions de Dalmatie*, *Revue archéologique* 28, Paris 1928, 209-219.

Summary

Inga Vilogorac Brčić

The sanctuaries of Cybele in Salona in the light of epigraphic sources

Key words: Salona, Great Mother, Cybele, cult, sanctuary, temple, chapel, cella, altar

The cult of the Great Mother (Magna Mater) in Dalmatia has been confirmed by numerous material and textual sources. The Metroac building inscriptions of Salona and the monuments where these are inscribed testify clearly that in the Salonitan ager certainly existed Cybele's several smaller, private, sanctuaries and at least one larger, public. Although as many as 14 inscriptions are preserved, five of which found *intra muros*, and nine *extra muros*, only one site may be assumed with greater certainty to have been the place of a Cybele's temple (*aedes*), in the eastern part of the town (the present day Bakuša neighbourhood). At three locations, probably, after Cybele, worshiped was the Blessed Virgin Mary.

Based on the sanctuary related terminology (*aedes, fanum, templum*) we assume that the goddess' sanctuaries situated next to temples had other contents as well. It is assumed that temple buildings were normally smaller structures of rectangular ground plan. It is certain that one of them was a tholos or that it had a semicircular apse in the cella. Confirmed are also a chapel (*aedicula*) and a main temple altar (*ara*). The temples were built (*facere, curare facere*), but also renewed (*reficere, restituere*), extended (*ampliare*), decorated (*expolire*), donated (*donare*), vowed (*vovere*), and dedicated (*dedicare*). The Cybele's March festival was held in front of the sanctuaries in Salona.

Structures dedicated to Cybele were built by individuals and by members of the religious community – the *cognatio*. Among the donors dominate bearers of the Roman civil rights, men. Accordingly, Cybele was primarily worshipped as a national goddess – the Phrygian Great Mother – who was, like Venus, considered a protectress of the Roman people. The imperial propaganda was a reason of the goddess' popularity in Salona from the first to the last evidences, as indicated by the dedications of the *Seviri Augustales*.

Most part of the Metroac inscriptions in Salona are dated to the 1st-2nd centuries. This can be connected just to the propaganda of the emperor Claudius, who gave the Cybele's cult the official character and established the Spring Festivals. The last evidences of sanctuaries are dated to the turn of the 2nd century – the time of Antoninus Pius and his religious reforms that introduced Cybele's high priesthood, *archigallatus*, and of the Severan emperors who propagated eastern cults.

Translated by Radovan Kečkemet

